

A szomorúság metamorfózisa

Előtanulmány rút kiskacsákról és egyebekről

“Ez a név úgy hangzik nekünk, mint gyermekkorunk zenélődobozának elpattanó hangja, vagy valami régóta nem hallott, jól ismert tündércsengettyű. Nem irodalomtörténeti név ez képzeletünkben. Több annál. Egy életérzést hoz vissza a múltból, abból a termékeny-eleven korból, amikor a reggelek és esték meg gazdagon ifjak, tartalmasak voltak, fokról fokra ismerkedtünk az élettal, minden apróság – a gyertya lángja, az ablaküvegen nyíló jégvirág s egy ismeretlen emberi arc – feledhetetlen élményt jelentett számunkra, és ezzel a sok őskori-csecsemőkori csodával végzetesen összeszövődtek az ő szavai, melyeket akkor először hallottunk.” – Így írt Hans Christian Andersenről 1905-ben Kosztolányi Dezső, álomvilágot kedvelő, azaz álomvilágot is kedvelő magyar költő, író, nem utolsósorban remek újságíró, aki mintegy tíz évvel Andersen halála után született a manapság Szerbiához tartozó Szabadkán. Többek közt hozzáfűzte még, hogy: “Nekünk is van egy külön Andersenünk, mint ahogy van egy másik Andersen Japánban, Elő-Indiában és Amerikában is, az egész földgolyón.” (Szükségtelen magyarázni, hogy ő ugyanarra az Andersenre gondolt, akinek a szobra ott áll Koppenhágában; a halhatatlan és korlátlan álomlátóra, az önkívületes, eszményi költőre – és aminek még nevezni tudta csodálattal vegyes tiszteletében.)

Kosztolányi Dezső tisztelte Andersent. A későbbi szocialista irodalomtörténet kevésbé. Kosztolányi arról beszélt, hogy a gyermekek költője nem áztatja olvasóit holmi happy enddel, mint a felnőttek alkalmazkodó kiszolgálói, nem csinál titkot abból, hogy még a mese is mindig rosszul végződik. A szocialista irodalomtörténet pedig enciklopédikus dióhéjban azt mondja, hogy Andersen szerint a világon minden a lehető legjobb, a végén – ha nem a földön, akkor a túlvilágon – minden elrendeződik, mindenki a születését és tehetségét megillető helyre kerül. A remélhetőleg tegnapi irodalomszemléletünk úgymond stabilitásvágya, zsenikultusza és arisztokratikus társadalomszemlélete miatt elmarasztalja Andersent, ahogy Kosztolányinak is fel tudta róni, hogy túlzott lelkesedéssel olvasta Nietzsche, Schopenhauer, Platón, Ibsen, Heredia és Baudelaire műveit. Szerencsére ma már meddő vita ez. Talán nem leszünk egy nagy visszasüllyedés szenvedő alanyai. De ez már politikai találgatás. Ha nem leszünk megint ez meg az...

Kérdés, hogy csakugyan ki áll közelebb ama világhírű író és költő igazához? (Azéhoz, akinek a szobra ott áll Koppenhágában.) A kérdés tulajdonképpen fölösleges. Andersen szobra Koppenhágában áll, Kosztolányi pedig egészen közel az igazsághoz. Közben az is felmerül, hogy igazából ki az, aki évtizedek óta álságos happy endeket igyekszik gyártani? Nyilván nem Hans Christian Andersen, sem Kosztolányi.

Tegyük félre azt a kérdést is, hogy ki *kinek* emelne szobrot szíve szerint elébb: a rút kiskacsának, vagy a szépséges hattyúnak?

Tény, hogy Kosztolányi szülővárosa mellett van egy nagy tó. Így hívják: Palicsi-tó. Úgy néz ki, akár az egykori nagy Pannon-tenger édesvizű maradványa. Egykor gazdag madárvilágnak örvendett ez a náddal szegélyezett, alföldi víz. Innét röppent világgá Kosztolányi Dezső, a *homo aestheticus*. Ugyaninnét sokkalta kevésbé látványosat ívelt kurtább szárnyú unokaöccse, akit viszont Csáth Géza néven tart nyilván a magyar irodalomtörténet. Csáth bukdácsolóbban, kezdetlegesebben röpült. Valahol benne is

megvolt a hattyú lehetősége, csak hogy az ő röptéhez morfium kellett, így hát rövidebbre sikeredett a táv, hiába élt meg évezredek alatt. Csáth Géza – mint amolyan doppingolt hattyút – sokáig szégyellte is nemes irodalomtörténetünk. Később hajlandó volt elismerni, hogy legjobb elbeszélésével Csáth az emberi lélek új tájait térképezte föl elképesztő szuggesztivitással, a gyermekkor világából táplálkozva. Így lett a magyar próza egyik megújítójává. A *vörös Eszti* című elbeszélés Csáth Géza legjobb munkái közé tartozik, amelyben a következő szöveggel feltűnik Andersen bácsi is:

– Jó estét, kis öcsém: már lassan hidegre válik az idő, és a magamfajta öreg embernek vigyázni kell magára. Hogy vagy különben? Hallom, hogy nagyon tetszenek neked a meséim... ennek örülök.

És Andersen bácsi aztán sohasem jött, akárcsak a manapság már közhelynek számító Godot. A szép Eszti is elillant Csáth életéből. Ib és Krisztinka sem lettek egymásé.

A hattyúk pedig röpködnek. A Brehm-lexikon is két fajta hattyút ismer. De a két hattyú valahol találkozik. Találkozik Hans Christian Andersenben. Ha másutt nem. És mindkét hattyúdalt – ha nem túl közelről hallgatjuk, ahonnét esetleg kellemetlen –, minden hattyúdalt távoli harangszóra emlékeztet, s azt már végképp ne kérdezzük, kiért szól a rút vagy szép hattyú-harang.

Tulajdonképpen ennyi mondat elég is lenne mind Kosztolányiról, mind Csáthról. Irodalmi munkásságukról itt nem szólhatunk bővebben. Ebben az előtanulmányban csak úgy érdekesek mint olyan kiemelkedő, régebbi, de ma is kortársaknak érezhető írók, akik a maguk idejében fejet hajtottak a manapság túl könnyedén gyermek-irodalomba száműzött Hans Christian Andersen zsenialitása előtt. S tették ezt bizonyos derűvel vegyes szomorúsággal.

Hans Christian Andersen *A rút kiskacsa* című elbeszélésében, amelyben az "eleven lélek" szerinti írásmód csattanós pofont ad az addig bevett mesemodornak, széppé válik egy rút kis hattyú. Olyan széppé, amilyen széppé egy rút kiskacsa sohasem változhat. Szép hattyúvá csak az lehet, aki eleve hattyú, csak kezdetben éppen rút. Tulajdonképpen nem is rút, csak másfajta. A többiektől különböző. Mellékesen megjegyezve, ez idegesítette tegnapi irodalomtörténetünket; többek közt ezt nevezhette arisztokratikus szemléletnek az az irodalomtörténet, amely – amolyan ideológiai fából vaskarika módjára – megannyiszor megpróbált tényleg ronda kiskacsákat hattyúvá magasztalni. Mert mintha ezt diktálta volna a rendszer szelleme. Azon politikai rendszer szelleme, amely kegyetlenül lesújt mindenkire, aki röhögni merészel, látván, hogy a császár valójában meztelen. Csupasz fenekét illegeti népe előtt, s igazából ebből áll a nagy mutatvány. De ez egy másik történet. A nevetést mindenképp föl kell szabadítani, mindamellett én nem bírok túlságosan a boldog irodalomban, s úgy hiszem, Andersené nem az. Kiváló humorérzéke ellenére sem, amellyel "a kis dolgokat fölemeli, a nagy dolgokat pedig sárba dönti". (Kosztolányi megint.) Fanyar humora lehet annak, aki ravatalon születik. Márpedig Andersenről úgy tudjuk, hogy egy ravatalból ácsolt ágyon látta meg a napvilágot, a Szent Ágoston emlegette váladékok közt. Ma már nehéz lenne megállapítani, hogy a kis Andersen akkor hunyorított-e egyet, vagy hogy épp akkor – a csodás véletlennek köszönhetően – odakint megszólalt-e egy hattyú. Ha megszólalt, akkor az a születés pillanatában a hattyúdalt szomorú legendáját is ott rezegtethette Odense tavaszi levegőjében. Csupán egy nappal a bolondos április elseje után, 1805-ben. A hattyúdalt manapság az irodalom végét is jelentheti. De ez megint másik történet.

A helyenként szépirodalmi színezetű, említett Brehm-lexikon két fajta hattyút emleget: az egyik a szelíd hattyú, a másik pedig az énekes hattyú. *A rút kiskacsa*, azaz: *A rút kis hattyú* történetének szempontjából bennünket most csak a HATTYÚ fogalma és ennek holdudvara érdekel. A kacsa mellékes szerepet játszik. Részben azért is, mert jelképrendszere meglehetősen fejletlen. Az amerikai indiánok szerint a kacsa kitűnő útmutató, de minden tisztelettel az indiánoknak, itt tényleg, mellékfonálra vezérlő. Van

ugyan egy lényeges aspektusa, de arról majd a hattyú közben! Csupán talán annyit, hogy a teremtésmítoszokban, továbbá a *Kalevalában* is egy kacsa tojásából keletkezik a világmindenség. Tehát adva van a mese kezdete. Később jön a víz, amely a regenerálódás, az újjászületés eleme. És így tovább a hattyúig. Andersennek nem kell egyetértenie mindezzel!

Mese és nem mese egybefonódni látszik, akárcsak a szerelmes hattyúk nyaka. De egy hattyú szerelméhez nem kell okvetlenül két hattyú. Mert ez a madár – mint lélekszimbólum – magányos lény, a hattyú a magányos bölcsesség megtestesítője, önmagában, önnön szépségében és hattyúi bölcsességében. A hattyú tehát makacs individuuum, amely akár a tóban fürdő császár csupasz, rút fenekét is kinevetheti, miközben kecsesen tovalibben. Természetes a maga módján, hogy ez bosszantó olyan ideológiai rendszerekben, amelyekben eretnekségnek számít az egyéni szabadság, akár a nevetés szintjén is. Az ilyen rendszerekben, amelyekben a tömeges boldogság metafizikájára építenek, miközben tömeges szerencsétlenség bújik ki akármelyik tojásból, iszonyú gyűlölettel hajtanak követ a hattyú mosolyával boldognak tűnő bárki után. Közben nincs kísérlet betekinteni az egyén lelkébe, ahol valójában súlyos boldogtalanságokat hordoz. Különben nem létezik tó, ahol mindenki boldog, s a mi tömegboldogítóink sem képzelik igazából, hogy attól, amit csinálnak, majd mindenki boldog lesz. Távol áll tőlük. Valahol ők is csak a saját boldogulásukat keresik.

Ebből a szomorkás szempontból a másik gond a metamorfózis fogalmában rejlik. A mi tájainkon – úgy látszik – lehetetlen a metamorfózis. Hiába ígérnek csodát váltig Nagy Körmönfont Mesemondóink, az átváltozás minduntalan elmarad. Hiába a varázspálca érintése, mi továbbra is ronda kiskacsák maradunk abban a pocsolyában, amely már csak úgy érdekes, mint amolyan világszennyező fertő. Ugyanezzel a varázspálcával hiába érintgetik önmagukat varázslóink. Ők is csak rút kiskacsák maradnak a fertőben. Nem tudom, mitől ez a sajátos balkáni rövidzárlat, de minden jel szerint kitartóan VAN. A metamorfózis tehát egy másik zavaró körülmény. Megfontolandó, hogy netalán nem születünk és születünk hattyúknak – sem énekeseknek, sem szelídeknek. Ez azonban túl könnyörtelenül hangzik, akárcsak a mi belső politikánk, így hát félre is teszem. Szépség már nem nagyon terem ezen a tájon. Lehet, majd egy boldogabb időben. Egy boldogabb időben másképp lesz: pocsolyáink tavakká fognak változni ismét, tavaink tükrén hattyúk fognak úszni, s a regenerálódás, megtisztulás vizéből olyan vezérek kerülnek ki, akiken – kezdetnek ez is elég! – jobban fog állni nemcsak az uniformis, hanem egyáltalában a civil ruha. Mert egyáltalában: miért kellene egy pocsolyából harciasan kimászni? Az ilyen illető csupán közröhejre számíthat. Egyetemes szempontból maréknyi félelemre, még ha nagyon fontosnak tűnik is: az ebből eredő félelem. Meghökkenés.

Különben meg hadd rontsam el Hans Christian Andersen meséjének a végét, ha már azt a szerző ebben az esetben nem tette egyértelműen meg, én pedig – főleg Csáth Géza, bizonyos filozófiai áramlatok, maga az élet, jómagam, s nem utolsósorban Andersen példáján fölbuzdulva – úgy vélem, hogy az egyénnek nem örökös fluid eleme a határtalan öröm.

Nos, *A rút kiskacsa* című anderseni történet befejező, egyben kulcsmondata – a számomra hozzáférhető fordításban – a következő:

– Álmodni sem mertem volna ennyi boldogságról, amikor még rút kiskacsa voltam!”

Ezt merészelném folytatni abban a hitben, hogy egyik történet sem igazából, minden szempontból és örökre befejezett. Itt a hattyú motívuma kínálkozik megkezdetten az én patetikus förmedvényem befejezésére.

Elmondtam azt, hogy a hattyú – a jelképek irodalma szerint – a magány és a bölcsesség (a "magányos bölcsesség") szimbóluma. Egyértelműen szép, s egyértelműen szomorú a magányos bölcsesség. Folytatható a magány irányában. Kiagyalható akár egy folytatólagos mese, amely igencsak próbára teszi a hattyú költői szárnyát. A hattyú magányos bölcsességbe röpül, mert ezt diktálja ösztöne. Teljes magányában költ, de senkit sem érdekel, rút kiskacsa vagy hattyú lesz-e a tojásból. Itt a hattyú lassan azonosulni kényszerül a bölcs irodalom sorsával. Nincs happy end.

A hattyú örömébe és szomorúságába beletartozik az is, hogy az emberi bölcsesség szerint tulajdonképpen kétnemű lénynek számít. Ez is egyidőben öröme és szomorúsága a hattyúnak. Mert akár mennyire is tökéletesek a kétneműek, a páratlanság iszonyú terhét kell kecses hátukon hordozniuk, mintha vidáman úsznának vele. Övéké a magány, míg a kacsaé a boldog páros élet.

Magányukat enyhítendő a hattyúk a víz tükrében szemlélik önmagukat, ami narcizmusnak számít, s Freud szerint ez maga az önzés libidós kiegészítése. Hiába mondja Bachelard, hogy a hattyú *“nőies a ragyogó vízfelület szemlélésében, férfias az akcióban”*, amikor csupán a mitológiai Léda esete bizonyítja igazából a hattyú férfiasságát, de akkor is csak valami antropomorf isten szállt beléje. Méghozzá távolian és megfoghatatlanul. Megfoghatatlanul, akár a higany, amely a hattyú alkímiai megfelelője. S mivel a foncsor, ami tulajdonképpen higanyból van, a tükörkép visszaverője, így hát az is elképzelhető, hogy a hattyú föltalálta a tükört, csak hogy önnön szépségében gyönyörködhessék.

És sorolhatnánk még a hattyú bűneit. Legnagyobb hibái közé tartozik, hogy szépségében – angyali vonásai mellett – a halál egyik hírnöke. Ez pediglen a hattyúdall legendájához tartozik, meg ahhoz a tényhez, hogy léteznek fekete hattyúk. Egy másik meséjében ezt Andersen is földolgozta.

A hattyú legnagyobb hibája végül mégiscsak az, hogy a tökéletes szépség megtestesítője. Utolérhetetlenül szép, ugyanakkor hihetetlenül törékeny. Víz helyett földre szállván, képes agyonzúzni magát, mert mindig veszélyes a szépség, az úgymond angyali szépség földet érése. S ez tényleg nagyon szomorú, hogy a szépség ilyen törékeny. Továbbá az a kérdés is rosszul eshet, hogy ha már így állnak a dolgok, akkor a szépség csupán egy becsempészett árva tojás a rútság kacsafészkében? A rútság kacsafészkében, ahol a tömpe pragmatizmus könyörtelen szabályai uralkodnak.

Vegyük csak egy pillanat erejéig szemügyre a hattyú kecsesen ívelő nyakát! Az csakugyan ellentmond minden tömpeségnek. Zavaróan arisztokratikus. Szeretném, ha Csáth Géza még élne, mert ő sokat foglalkozott zenével, s érdemes lett volna megvitatni vele a kecsességnek ezt a kérdését – a hangszerek szempontjából. Hallottam már olyan állítást, hogy a hattyúnak azért olyan szép a hangja, mert módfelett hosszú a nyaka. Ez eleve naivnak tűnhet, de ha gondolatban egymás mellé helyezek egy közönséges füttyülőt és egy oboát, én tényleg az utóbbira szavaznék. És hogy melyik a törékenyebb, az olyan egyszerű kísérlettel is bizonyítható, amelyben a kíváncsi kísérletező egyidőben hajít le a harmadik emeletről egy füttyülőt és egy oboát. Még ha nagyon elfogult, akkor is végeredményben tapasztalnia kell a drasztikus különbséget.

Sírhatunk egy hattyú-oboa törmeléke fölött, miközben különleges szépséget siratunk el. Ugyanakkor leshetjük – *“könnyeink fátylán át”* –, hogy melyik tojásból lesz a következő hattyú. Ne bízzuk el magunkat! Gyakorta épp nem abból, amelyekre tippelünk. Tévedések lehetségesek. Tojás állapotban gyakorta csal a külalak. Később kevésbé. Mindenesetre maga a hattyútojás (is) törékenyebb.

Ha ebből a cikcakkos eszmefuttatásból egyáltalán levonható valami, akkor az elsősorban az, hogy a hattyú boldogsága sem egyértelmű. Hovatovább: meglehetősen üveglábakon álló. Kényes egyensúlyban van a kifejlett hattyú boldogsága és bánata. Mert a kacsza boldogsága az önmaga rút kacsázására való rá nem döbbenés örökké tartó oktondi állapota. Az igazi zuhanás lehetősége a hattyúé. Van egy olyan érzésem, jól tudta ezt az a hattyúnyakú, madárorrú dán író, akinek szobra ott áll Hágában.

Ezért némiképp ironikusan hangzik számomra – a nagy szerző egyéb meséinek tudatában – *A rút kiskacsa* befejezésének kicsattanó boldogsága. Mert minden szépséges repülés nagyobb rizikóval jár. Ez az igazi repülés kínja és öröme. Főleg ha hattyúból emberré válunk, mint Andersen egy másik történetében.

Így hát a szomorúság nem egyértelműen válik boldogsággá. Minden Andersen-mese egy másik Andersen-mesével folytatható, ahol újabb dimenziók nyílnak. És ezekben valahol nem túl boldog az ember. A szomorúság tökéletes metamorfózisa elmarad. Csupán a pillanatnyi alakváltás öröme téveszthet meg bennünket. Így bukdácsolunk

tovább.

Valahol azonban meg kell állnunk, összegeznünk. Happy end tehát nincs igazából, legalábbis a hattyú számára. A komorságból tulajdonképpen sosem lesz örökké tartó boldogság. Csupán fölvilanó boldogság. Ha meghosszabbítjuk gondolatban a boldogság vonalát, akkor az egyenes, a képzelt egyenes bizonyos pontján megint boldogtalansággal: elégedetlenséggel, szorongással és egyebekkel találkozunk, amiket mélységesen lényünkbe ágyazva hordunk. Így a hattyú röpte is előbb vagy utóbb lefelé ível. A nagy boldogságtól néha meg kell pihenni. Következésképp megállapíthatom, hogy nem a legszerencsésebben választottam meg dolgozatom címét, mert a szomorúságnak nincs valódi, tartós eredményű metamorfózisa. Kár andersent túlzott boldogsággal vádolni, s ilyenén féltékenynek lenni rá, mert Hans Christian Andersen sem volt egyértelműen boldog. Távol állt attól. Együgyű boldogságában nem is tudott volna ekkorát alkotni. S ezzel nem is mondtam olyan nagyon újat.

Ami pedig a szerelmi boldogságot illeti? Csáth Géza író egykor, valahol a jogoszláv-magyar határon, mert nem tudta észrevétlenül átröpülni, lenyelte a végzetes méregadagot. Ő hívta fel a figyelmet arra, már amennyire felhívhatta, hogy végeredményben Krisztinka sem lett az lb nevű, jobb sorsra érdemes férfiúé. Isten nyugosztalja. Egyszer majd lbet és Krisztinkát is vizsgálódás tárgyává kell tenni. S egyszer talán azzal is elbibilődhetnénk, miként lehet egy hattyú végképp boldogtalanná, ha netalán emberré változik. De ez már tényleg pusztá spekuláció.

Végezetül, de tényleg, elszórakozhatnánk egy picurka ideig a kacsa csámpás boldogságával, ha már teljesen Andersenen kívül is. Csupán két mondat vagy három erejéig. Azt találtuk mondani, hogy a kacsa az önnön rút kacsázására való rá nem döbbenés gügyén kedélyes megtestesítője. Mint ilyen, a kacsa tulajdonképpen a cenzúra létét szentesíti. Ha más nem, akkor a szempont az, hogy például elefántnak, zebrának, kígyónak, egérnek és nyúlnak nyugodtan lehet hattyút mutatni, de ha a kacsának mutatsz hattyút, az iszonyú traumákat okozhat egy kacsa lelki világában. A hattyúban a kacsa tényleges tömpe tökéletlenségére döbbenhet, s akkor vége a boldogságnak. Az elefántból ugyanerre nem jön rá a kacsa, de a hattyúból annál is inkább. akkor meg telve leszünk frusztrált kacsákkal. Ezért kell betiltani a hattyúkat.

Adós maradok azzal a válasszal, ha a kacsa elkeseredésében például Kierkegaard-ot olvas, mi történik akkor. Erre már nincs időm. Csak azt tudom, hogy a kacsa Kierkegaard-ot olvasva öniróniát gyakorolhat. Szerencsés esetben Kacsa Pali lesz belőle a gyermekkacaj irányában, s akkor arisztokratikusan gazdag lehet. Amiért nem Kierkegaard okolható. Sem gyermekkorunk zenélődoboz.

(Lesz ennek még nagyon csúnya folytatása is.)

BALÁZS ATTILA

A Füst Milán-i nevetés

*Mert lásd, nem múl az éj s a hold gyötör! ki fenn a tébolyult, a bomlott,
Jajongó fák között az ágakon tán megakadt örökre.
(Füst Milán: Álmatlanok kara)*

Van az olyan emberekben valami szorongató, akik csak ritkán, s akkor is jobbára kényszeredetten nevetik el magukat. Nincs lehangelőbb és unalmasabb dolog a szakadatlan komolyságnál, s mégis: az embereknek nem is csekély hányada ennek állandósítására kezd a serdülőkorból kilábalófélben máris törekedni, s nem is kevés sikerrel. Az ilyen, "meglett" emberként már jobbára csak az otromba vicceken nevet, az értelmet – igen tévesen – a komolysággal, az értelmetlenséget pedig a gyerekes